

درس سوم

فقالیت ۱ (صفحه ۳۲ کتاب درسی)

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر و با توجه به مطالبی که در درس ۲ خوانده‌اید، درباره تأثیر وقوع انقلاب‌های سیاسی و صنعتی در کشورهای اروپایی (قرن ۱۸ م) بر روابط آن کشورها با ایران در دوره قاجار بحث و گفت‌وگو کنید.

انقلاب‌های سیاسی و صنعتی باعث گسترش سیاست‌های اقتصادی توسعه طلبانه کشورهای اروپایی در کشورهای دیگر از جمله ایران گردید. به دلیل نیاز آنها به مواد اولیه، نیروی کار ارزان، بازار فروش محصولات و سرمایه مادی فراوان، سعی نمودند در ایران امتیازات سیاسی و اقتصادی فراوان به دست آورند. از این رو به استعمار ایران روی آوردند. شاهان قاجار به دلیل ناآگاهی از تحولات جهانی، امتیازات اقتصادی و سیاسی فراوانی را به اروپاییان واگذار کردند و زیر سلطه قرار گرفتند.

فقالیت ۲ (صفحه ۳۵ کتاب درسی)

بررسی شواهد و مدارک

وصف قائم قام فراهانی را از زبان یکی از شاهدگان قاجاری بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«از عهد کیومرث که بنای سلطنت در ایران شد، چنان وزیری با تدبیر و دستوری بی‌نظیر به نظر ارباب بصیرت نرسیده، الحق که از جمیع علوم و کمالات آراسته، در علم عربیت و حکمت الهی استاد و در علوم ریاضی رایش میدان بلاغت و استحضار... اشعار ذری و تازیش دُر شاهوار... باری با وجود کثرت مشاغل نهایت غرابت را دارد که شخصی به این قسم بتواند از هر علمی از علوم با بهره باشد... از هنگام حرکت محمدشاه از آذربایجان تا پنج ماه توقف در دارالخلافه طهران، قائم‌مقام به اقتدار گذرانیده، به طریقی که احدی بدون اذن وی قدرت رفتن خدمت شاه را نداشته و محمدشاه بدون اذن او دیناری به کسی نداده، چنانچه اگر هم مایل به بخشش بود هرآینه موجب ملامت قائم‌مقام می‌گردید. در این موارد که گرفت و گیر قائم‌مقام از حد اعتدال گذشت، جمعی دوستان بدو گفتند که این قدر بر پادشاه تنگ گرفتن و قدغن نمودن که هیچ کس نزد او آمد و رفت نکند و پادشاه معاشرت با احدی ننماید، درست نیست، عاقبت به تو کم مرچمت خواهد شد. در جواب گفته بود که این امور سلطنت را پادشاه درست مطلع نیست؛ چون که اول دولت است، می‌ترسم غافل شوم و غفلتی به هم رسد و کارهای پخته خام گردد. دلم به جهت زحمت‌های خودم خواهد سوخت» (سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی‌شاه، ص ۳۱-۳۲).

۱- با توجه به اینکه قائم‌مقام برای به سلطنت رساندن محمد شاه، پدر رضاقلی میرزا را از میان برداشت، آیا نویسنده انصاف را درباره او رعایت کرده است؟

بله، در نوشته‌هایش از قائم‌مقام به خاطر کمالاتش ستایش کرده است و نیز اینکه باید او جانب اعتدال را در امور به خصوص نسبت به رفتارش با پادشاه رعایت می‌کرد.

۲- قضاوت و تحلیل شما از اقدام قائم‌مقام در ممانعت از دخالت ناروای شاه، حرم سرا و درباریان در اداره امور کشور چیست؟

از آنجا که در دوران حساس قاجاری سیاست نمی‌بایست بازیچه دست افراد سودجو و ناآگاه شود، قائم‌مقام سعی کرد برحسب وظایف و وطن دوستی رفتارهای درباریان و شخص شاه را کنترل کند و از آسیب رساندن به کشور جلوگیری کند.

کاوش خارج از کلاس (صفحه ۳۷ کتاب درسی)

با راهنمایی دبیر، بخشی از سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه به فرنگستان را انتخاب و گزارشی از خاطرات و بازدیدهای او در یک صفحه تهیه کنید.

مواردی شامل زمان و نحوه سفر شاه به خارج و همراهانش، مکان‌ها و ساختمان‌هایی که مورد بازدید شاه و همراهانش قرار گرفت، دیدار با شخصیت‌های سیاسی و صاحب‌منصبان نظامی کشورهای اروپایی، مواردی بود که در این مسافرت‌ها مورد نظر شاه قرار گرفت.

فقالیت ۳ (صفحة ۳۹ کتاب درسی)

بررسی شواهد و مدارک

توضیح مورگان شوستر آمریکایی درباره نحوه عملکرد مستوفیان را بخوانید و اشکالات نظام مالیاتی را از آن استنباط و استخراج کنید.

«از نسل‌ها و ازمنه سالفه مردمانی در ایران می‌باشند که آنها را مستوفی می‌خوانند. پیشه و شغل اکثر آنها ارثی است که از پدر به پسر رسیده است. آنها از وضع این کتابچه‌ها [کتابچه‌های میزان مالیات هر منطقه] مسبوق و از طریقه پیچیده و درهمی که مالیات هر محل به وسیله آن حساب یا وصول می‌شود، مطلع بودند. هر یکی از پیشکاران یا مأمورین جزء، کتابچه‌های مالیاتی نقاط ابواب‌جمعی خودشان را ملک طلق خود می‌دانست، نه متعلق به دولت، اگر کسی می‌خواست از تفصیل آن کتابچه‌ها مسبوق شود، یا بداند که مالیات هر محل چقدر وصول شده و چقدر آن را برای خود ذخیره و پس نهاد نموده‌اند، مستوفیان مزبور متغیر و غضبناک می‌شدند» (شوستر، اختناق ایران، ص ۳۴۱).

مورثی بودن شغل مستوفی و عدم نظارت بر عملکرد آنها، موجب اختلاس‌های مالی توسط این گروه می‌شد. مورثی بودن مانع ورود افراد شایسته به این مقام می‌شد و در نتیجه فساد مالیاتی دامنه‌دار و مداومی در امور مالی وجود داشت.

فقالیت ۴ (صفحة ۴۱ کتاب درسی)

بحث و گفت‌وگو

با توجه به این سخن ناصرالدین‌شاه که «... قشونی داریم و نه مهمات قشونی» و این گفته میرزا علی‌خان امین‌الدوله که «ایران قشون منظم آبرومند می‌خواهد. ایران باید معابرش منظم باشد. هر ساعت سفارت‌خان‌های مراسله بالا بلند به وزارت خارجه نفرستد که فلان ایل در فلان راه مال‌التجاره تبعه مرا سرقت کرد» (امین‌الدوله، خاطرات سیاسی، ص ۶۹ و ۲۵۸)، در باره تأثیرات و پیامدهای داخلی و خارجی فقدان ارتش حرف‌های و ثابت در دوره قاجار بحث و گفت‌وگو کنید.

- داخلی: ناامنی و در نتیجه رکود بازرگانی و کشاورزی، نابسامانی‌های اجتماعی و خونسردی‌های حکام، گردن‌کشی ایلات، بروز آشوب‌های داخلی و ...

- خارجی: نفوذ سیاسی، اقتصادی و نظامی هرچه بیشتر قدرت‌های خارجی در ایران از تصرف سرزمین‌های متعلق به کشور گرفته تا اخذ امتیازات اقتصادی، فرهنگی و حق کنسولی و ...

فقالیت ۵ (صفحة ۴۳ کتاب درسی)

فکر کنیم و پاسخ دهیم

با راهنمایی دبیر و با توجه به مطالبی که در درس‌های ۲ و ۳ خواندید، با یکدیگر همفکری کنید و دلایل شکست ایران از روسیه را در چارچوب محورهای مشخص شده زیر بیان کنید.

الف) نظامی: ضعف نظامی و تجهیزاتی ایران و نداشتن تاکتیک‌های درست جنگی در مقابل توان نظامی و تجهیزاتی نوین روس‌ها و ناآگاهی آنها از تحولات نظامی این کشور.

ب) سیاسی: ناتوانی فتحعلی‌شاه در تأمین تدارکات سپاه، بی‌کفایتی و سستی برخی از فرماندهان مانند آصف‌الدوله

پ) اقتصادی: ضعف اقتصاد سنتی ایران که توان پرداخت هزینه‌های سنگین لشکر ایران در مقابل نیروی مهاجم را نداشت.

ت) مناسبات خارجی: عهدشکنی‌های فرانسویان پس از قرار داد فین‌کناشتاین؛ ناپلئون فرانسوی بر خلاف تعهداتش به ایران در نبرد با روسیه کمکی نکرد و دست دوستی به سمت روس‌ها دراز کرد. همچنین به عهده‌های انگلیسی‌ها در کمک به ایران در مقابل روس‌ها، عامل دیگری در شکست ایران از روس‌ها می‌باشد.

فعالیت ۶ (صفحه ۴۳ کتاب درسی)

تحلیل و قضاوت

پاسخ ناصرالدین‌شاه را به اعتراض دولت انگلستان به امضای قرارداد آخال توسط ایران بخوانید و تحلیل و قضاوت خود را درباره سیاست و کشورداری ناصرالدین‌شاه و موقعیت بین‌المللی حکومت قاجار بیان کنید.

«باید جواب نوشت: ما چیزی به روس ندادیم. شما که انگلیس هستید در این فقره داده‌اید. اگر از اول روس را از این همه پیش آمدن به سمت آخال و ترکمان رسماً و قویاً مانع می‌شدید، البته روس‌ها میدان جولان بازی خودشان را کمتر می‌کردند، بلکه هیچ نمی‌توانستند داخل شوند. وقتی که مثل شما دولتی قوی نتواند سد راه و خیال روس‌ها را بکند، ما به طریق اولی نمی‌توانیم. روس آمد آخال را گرفت؛ ما چه می‌کردیم؟ بعد گفت سرحد طبیعی خراسان و ترکمان را باید معلوم بکنید و قرار بدهید؛ ما چه می‌کردیم اگر قبول نمی‌کردیم؟ به رضایت خودش همان طور که آخال را تصرف کرد، حد طبیعی ترکمان را هم با خراسان به زور تصرف می‌کرد. آن وقت آیا ما باید با روس‌ها جنگ کنیم، آیا شما به ما امداد قشونی و پولی و اسلحه می‌کردید یا نه؟»

(نورانی، گفت‌وگوی ملک‌خان با لرد سالیسبوری، بررسی‌های تاریخی، ص ۱۵۳-۱۵۴).

ناصرالدین‌شاه درصدد برآمد تا از رقابت انگلیسی‌ها با روس‌ها در اراده کشور بهره‌بردار و مانع دست‌اندازی‌های روس‌ها به ایران شود. در ناصرالدین‌شاه سعی می‌کرد با رویارو قراردادن این دو قدرت در مقابل هم، تضمینی برای بقای حکومتش به دست آورد. او ناتوانی خود را از اداره کشور ابراز می‌دارد. این سیاست پشت‌گرمی به دولت‌های خارجی موجب می‌شد تا شاه کشور را از داشتن نیروی نظامی قوی بی‌نیاز بداند و دست به اصطلاحات نزند.

فعالیت ۷ (صفحه ۴۴ کتاب درسی)

بررسی شواهد و مدارک

مفاد عهدنامه‌های مجمل و مفصل را که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، بخوانید و ضمن استخراج، تلخیص و مقایسه تعهدات ایران و انگلستان، با توجه به محتوای درس، موارد نقض این تعهدات توسط طرفین را مشخص کنید.

انگلستان در هر دو عهدنامه تعهد داده بود که به ایران در مقابل تعرض کشور دیگر کمک نظامی یا مالی بکند و همچنین از کمک به سرکشان و شاهزادگانی که علیه تاج و تخت پادشاه قاجار قیام کنند، خودداری کند. در مسئله افغانستان دخالتی نکند و آن را موضوع داخلی ایران به حساب آورد، در عوض از ایران تضمین می‌خواست تا از کشورهایی که دشمن انگلیس محسوب می‌شوند پیمان نبندد و افراد نظامی استخدام نکند و مهم‌تر آنکه ایران محل عبور نیروهای رقیب انگلستان به طرف هند نشود.

ایران سعی نمود تمام بندهای این قرارداد را به اجرا در آورد مثلاً هرگونه رابطه خود با فرانسویان را قطع کند و به نفع انگلستان موضع بگیرد، ولی انگلستان مفاد این قرارداد را زیرپا گذاشت و به ایران در مقابل هجوم روس‌ها به ایران کمکی نکرد، از امیران شورشی افغانستان حمایت کرد و زمینه جدایی افغانستان از ایران را فراهم ساخت.



پرسش‌های نمونه (صفحه ۴۶ کتاب درسی)

- ۱- شرایط سیاسی نظامی ایران با روسیه و انگلستان در عصر قاجار چه تفاوت‌های اساسی داشت؟
کشورهای اروپایی پس از گذراندن تحولات بزرگ سیاسی - اقتصادی مانند انواع انقلاب‌ها به خصوص انقلاب صنعتی به کشورهای قدرتمند تبدیل شدند و به سلاح‌ها روش‌های جدید نظامی دست یافتند. در نقاط مختلف جهان حضور نظامی، سیاسی و اقتصادی پیدا کردند، در حالی که کشور ایران هنوز ساختار کهن نظامی و سیاسی خود را حفظ کرده بود و نسبت به ارتش و سلاح‌های مدرن اروپایی، متکی به سپاه ایلیاتی و سنتی خود بود و از هرگونه اصلاحاتی در ساختارهای سیاسی و نظامی ناتوان بود در نتیجه مورد شکست‌های سنگین نظامی واقع شد و امتیازات زیادی را به نفع روس‌ها و انگلیسی‌ها از دست داد.
- ۲- چرا شاهان قاجار قادر به اعمال کامل قدرت استبدادی خود نبودند؟
 - نداشتن ابزارهای لازم مانند نظام اداری کارآمد و ارتش ثابت حرفه‌ای برای اعمال قدرت
 - نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت و مراجع شیعه
 - قدرت سیاسی و نظامی ایلات
 - وجود قدرت‌های استعمارگر در ایران
- ۳- به نظر شما، مهم‌ترین آثار و پیامدهای زیانبار عهدنامه ترکمانچای چه بود؟
دادن حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) به اتباع کشور روسیه که دست آنها را برای دخالت در امور داخلی ایران تا دهه‌ها بازگشت و جدا شدن سرزمین‌های وسیعی از ایران
- ۴- ایران در دوره قاجار از چه جهاتی برای انگلستان اهمیت داشت؟
حفظ هندوستان و جلوگیری از رسیدن رقابیش به هند از طریق ایران، نفوذ و دخالت سیاسی، نظامی و اقتصادی در منطقه استراتژیک خلیج فارس و جزایر آن.
- ۵- علت اساسی توجه فرانسه به ایران در زمان ناپلئون چه بود؟ چرا روابط ایران و فرانسه در زمان فتحعلی‌شاه به شکست انجامید؟
 - چون ایران مناسب‌ترین راه برای دستیابی ناپلئون به هند و شکست انگلستان در این مستعمره‌اش بود.
 - به دلیل عهدشکنی فرانسوی‌ها؛ چون ناپلئون اندکی بعد از فرار داد، تمام تعهدات خود در پیمان با ایران را زیر پا گذاشت و با روسیه صلح کرد؛ هیئت نظامی فرانسوی‌ها را از ایران فراخواند و حکومت قاجار را در مقابل روس‌ها تنها گذاشت.
- ۶- منابع مورد استناد در این درس را استخراج و فهرست کنید.
عکس‌های تاریخی از دوره قاجاریه، دانشنامه جهان اسلام، سفرنامه رضاقلی میرزا، روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه، کتاب اختناق ایران از مورگان شوستر آمریکایی، کتاب تاریخ ایران مدرن نوشته آبراهامیان، خاطرات سیاسی امین‌الدوله، بررسی‌های تاریخی بخش گفت‌وگوی ملک‌خان با لردسالیسبوری.